

Clio verdeeld. Nationalisme en het beroep op de geschiedenis in Bohemen gedurende de negentiende eeuw

M.E.H.N. Mout

Aan het einde van de inleiding van zijn veelgelezen boek *Bohemia. An Historical Sketch* (1896) schreef Franz Lützow:

I must add one remark, which is only intended for readers who are my countrymen, in the unlikely case that this little book should come into their hands. In no country has the habit of using the events of the past as examples or arguments applicable to the political dissensions of the present day prevailed so extensively as in Bohemia. Nothing is to my mind more unscientific, and indeed more reprehensible.¹

Lützow wist waarover hij sprak. Deze Boheemse aristocraat - diplomaat en politicus van professie - was destijds bezig zich van een gematigd patriot tot een fervent nationalist te ontwikkelen.² Zo was hij in aanraking gekomen met wat hij kennelijk onaanvaardbaar vond: het beroep op de geschiedenis in het politieke debat van die dagen. Maar met dit standpunt behoorde hij waarschijnlijk wel tot een minderheid. Wat zijn vaderland Bohemen betreft had hij het goed gezien: daar sloegen Duitsers en Tsjechen elkaar met aan de geschiedenis ontleende argumenten om de oren. Aan beide zijden werden aspecten van het verleden tot mythische proporties opgeblazen. De zo geschapen mythen gaven samenhang aan een beeld van de geschiedenis dat een onmisbare functie in het nationaal besef vervulde.³

Ook elders in het Habsburgse Rijk kwam een dergelijke ontwikkeling bij allerlei etnische groepen voor en droeg bij tot het ontstaan van nationaal besef en nationalisme.⁴ In het negentiende-eeuwse Bohemen echter, met zijn langdurige en schier alomtegenwoordige spanningen tussen de Tsjechische meerderheid en de Duitse minderheid, leidde dit beroep op de geschiedenis tot een hele reeks felle en openlijk uitgevochten controverses. In die controverses is mogelijk iets terug te vinden van het wezenlijke probleem: de vraag hoe en waarom de geschiedenis door beide bevolkingsgroepen bij hun nationalisme werd betrokken.

Daarbij is het misschien goed op te merken, dat de even doelbewuste als doelmatige reconstructie van het verleden door beide bevolkingsgroepen in beginsel niets te maken had met een precieze en systematische kennis van de geschiedenis.⁵ Het ging immers om de schepping van een mythisch, welhaast

tijdloos verleden, kleefstof voor het nationale zelfbeeld, niet in de eerste plaats om het bedrijven van wetenschap. Desondanks heeft het vak geschiedenis hier een rol van grote betekenis gespeeld, en wel in de gedaante van de moderne beoefening ervan: een fiere, nieuwe wetenschap, stut der nationale staten in heel Europa en omgekeerd door deze behoed en bevorderd.⁶ Clio verscheen in de gestalte van een zelfbewuste dame, aan wie de oplossing van allerlei problemen van die dagen veilig scheen te kunnen worden overgelaten. Het vak geschiedenis genoot bij het publiek een groot respect omdat het werd gezien als een instrument tot opvoeding en ontwikkeling der natie. Er was veel belangstelling voor historische werken en Lützows hiervóór aangehaalde opmerking, dat aan de geschiedenis ontleende voorbeelden en argumenten een grote rol in de publieke opinie speelden, was zeker terecht. In Bohemen werd Clio opgeëist door twee bevolkingsgroepen met nationalistische aspiraties en moest zo wel innerlijk verscheurd en verdeeld raken. Ongetwijfeld is hier de deling van de Praagse universiteit in een Duitse en een Tsjechische universiteit van grote invloed geweest (1882), die werd gevolgd door het opzetten van separate wetenschappelijke instellingen en verenigingen. Tot de dag van heden heeft Clio's verscheurdheid gevolgen voor de geschiedenis van de Boheemse historiografie. Er zijn studies over Tsjechische en over Duitse historici en hun werken en over het Tsjechische en het Duitse standpunt in bepaalde kwesties; er is tot op heden geen geïntegreerde studie over de negentiende-eeuwse geschiedschrijving in Bohemen als geheel.⁷

Tsjechisch cultureel nationalisme, bohemisme en de strijd om de Middeleeuwen

Onder invloed van de Verlichting was in de tweede helft van de achttiende eeuw de belangstelling voor de Boheemse geschiedenis, taal en literatuur gewekt, die leidde tot een reeks geleerde - en later ook populariserende - historische werken waarin het verleden werd verheerlijkt, zonder ook maar te reppen van vermeende of echte tegenstellingen tussen Duitsers en Tsjechen.⁸ Aan het begin van de negentiende eeuw kwam onder invloed van de Romantiek het ontwaken van een Tsjechisch nationaal bewustzijn op gang, een cultureel nationalisme dat nauw verbonden was met het vooral door Herder gewekte besef van een roemrucht Slavisch verleden en de hoop op een grote Slavische toekomst.⁹ Toch was er aanvankelijk geen sprake van een bewuste confrontatie tussen 'Germanismus' en 'Slawismus'. Integendeel, onder verwijzing naar het door Duitsers en Tsjechen gezamenlijk beleefde verleden in het aloude koninkrijk Bohemen won het zogenaamde 'bohemisme' van de Praagse filosoof Bernard Bolzano (1781-1848) veld. Duits noch Tsjechisch nationalisme vond in zijn ogen genade; alleen van

gelijkgerechtigdheid en parallelle ontwikkeling van de twee 'volksstammen' in één hechte 'Boheemse' natie was volgens hem heil te verwachten.¹⁰

Ofschoon er tot diep in de twintigste eeuw nog intellectuelen te vinden zijn geweest die op de vraag of zij zich als Duitser of als Tsjech beschouwden, antwoordden dat zij geen van beiden, doch een Bohemer waren,¹¹ heeft het bohemisme het op den duur afgelegd tegen het gestaag groeiend nationaal besef van de beide bevolkingsgroepen.¹² Daarbij namen de Tsjechen het voortouw. Reeds vanaf de laatste decennia van de achttiende eeuw is deze tendens te onderscheiden.¹³ De stichting van het Boheems Museum (1818-1822, nu Nationaal Museum), bijvoorbeeld, stond aanvankelijk geheel in het teken van de historisch gegroeide eenheid van Duitsers en Tsjechen in de landen van de Boheemse Kroon. Het sinds 1827 bestaande, uiterst invloedrijke wetenschappelijke tijdschrift van het museum (*Časopis Českého Musea*) werd echter alras de spreekbuis van het Tsjechisch nationaal ontwaken en bediende zich ook uitsluitend van die taal. Het ging hier om een bewuste keuze ten gunste van de bevolkingsgroep, die in veler - ook Duitse - ogen met een culturele achterstand ten opzichte van de Duitsers te kampen had.¹⁴

Weldra kwam het romantisch, cultureel nationalisme van de Tsjechen in die vroege negentiende eeuw echter in aanvaring met die Duitse, vermeende of echte, culturele superioriteit. De jonge bibliothecaris van het Boheems Museum, Václav Hanka (1791-1861) had zich tijdens zijn studie te Wenen intensief beziggehouden met zowel Middelhoogduitse als Oudslavische poëzie. Eenmaal terug in Praag werd hij in 1817 op slag beroemd door zijn gelukkige vondst - in de wapenkamer van een kerktoeren - van het Oudtsjechische 'Königinhofer handschrift' (*Kralovédvorský rukopis*). De uit het begin van de veertiende eeuw stammende perkamenten met acht epische en zes lyrische gedichten, alles bijeen bijna duizend versregels, waren gebruikt om pijlpunten in op te rollen. Het ging hier, naar de mening van de bezorgers van de wetenschappelijke uitgave die snel volgde, om fragmenten van een groot episch werk, de Tsjechische evenknie van het Nibelungenlied. Spoedig kwamen er nog andere Oudtsjechische handschriften boven water, waarvan het 'Grüneberger handschrift' (*Zelenohorský rukopis*) het beroemdste werd. Dit manuscript arriveerde als anonieme zending, bestemd voor het Boheems Museum, op het postkantoor van het Praagse stadsdeel Kleine Zijde (*Malá Strana*, 'Kleinseite'). Het was, zo deelde een begeleidende brief mee, door een Tsjechische patriot ontvreemd uit het huisarchief van een Duitsgezind Boheems edelman. Het bevatte een fragment van een episch gedicht uit de negende eeuw, 'Het oordeel van Libuša', de legendarische vorstin uit de vroegste geschiedenis der Tsjechen. Dat stempelde het Grüneberger handschrift met zijn ruim tweehonderd versregels niet alleen tot één van de oudste overgeleverde Slavische teksten, maar zelfs tot de

oudste Slavische rechtshistorische bron. Bovendien betekenden deze en andere handschriftenvondsten dat de Tsjechen op literaire werken konden bogen, die even oud en van even hoog niveau waren als de befaamdste voortbrengselen van de Middelhoogduitse letterkunde. Jammer genoeg waren er alleen maar fragmenten van overgeleverd, maar dat nam niet weg dat het hier overblijfselen van een stralend Tsjechisch verleden van eerbiedwekkende ouderdom betrof.¹⁵

Er kleefden echter twee problemen aan Hanka's ontdekkingen. Ten eerste werd hun echtheid van het begin af aan betwist, en niet door de minsten: de Sloween Jernej Kopitar (1780-1844), slavist en vergelijkend linguïst van internationale faam, directeur van de Nationale Bibliotheek in Wenen, is nooit bereid geweest ook maar aan één van de vondsten enig geloof te hechten. Zijn grote leermeester in de slavistiek, de grondlegger van de moderne Tsjechische filologie en geschiedschrijving, Josef Dobrovský (1753-1829), hield de belangrijkste vondst, het Königinhofer handschrift, voor echt maar had het Grüneberger handschrift onmiddellijk verworpen: het Oudtsjechisch bevatte volgens hem ontelbare fouten en de paleografie van het handschrift klopte niet met de tijd waaruit het zou moeten stammen. De vervalser, zo meende Dobrovsky, had waarschijnlijk wel college bij hem gelopen maar te vaak gespijbeld; het Grüneberger handschrift kon niets anders zijn dan manifest onecht broddelwerk. En inderdaad, in 1886 werden Hanka's grote handschriftenvondsten tenslotte alle definitief als vervalsingen ontmaskerd: zij waren het werk van Hanka zelf en enige van zijn vrienden geweest. Sommige andere, kleinere, even mysterieus en plotseling opgedoken Oudtsjechische fragmenten waren overigens al eerder door de mand gevallen. Het Königinhofer handschrift was het laatste bolwerk, dat onder invloed van de opinies van de uitmuntende Duitse bohémist Jan Gebauer (1838-1907) dooreen groep Tsjechische geleerden in Masaryks tijdschrift *Athenaeum* bekwaam werd geslecht. Alleen de historicus Josef Kalousek, een uitstekend vakman en een eerlijk patriot, deed nog verwoede pogingen deze ontknoping tegen te houden. Na 1886 hechtte vrijwel geen bona fide geleerde, of hij nu Duits of Tsjechisch was, meer geloof aan de manuscripten.¹⁶ Voor Masaryk, die in die tijd niet alleen hoogleraar filosofie aan de Praagse universiteit was, maar ook één der leiders van de kleine maar invloedrijke partij der 'realisten', had zijn betrokkenheid bij de ontmaskering der handschriften overigens grote persoonlijke en politieke gevolgen: hij werd van 'nationaal nihilisme' beticht en voelde zich gedwongen zijn mandaten in de Boheemse landdag en het Weense parlement neer te leggen.¹⁷

Het feit dat de handschriften zo laat - zeventig jaar na de eerste vondst - en met zoveel strubbelingen als vals werden ontmaskerd, hing direct samen met het tweede probleem dat door hen werd opgeroepen: de ontbranding van nationalistische hartstochten aan dit taalkundig, literair en historisch bronnenmateriaal. Wie

in het openbaar aan de echtheid der manuscripten durfde te twijfelen, werd beschuldigd van verraad aan de Tsjechische natie en gold zelf als een falsificator van de oudste Tsjechische geschiedenis. Dobrovský, die als een waar kind van de Verlichting niets van dergelijke romantisch-nationalistische gevoelens moest hebben, werd tot zijn verdriet om zijn vrijmoedig oordeel over de handschriften verketterd. Want tegenover hem en Kopitar stonden andere befaamde geleerden, die de echtheid der handschriften verdedigden: František Palacký (1798-1876), de grootste Tsjechische historicus van de negentiende eeuw, de slavist Josef J. Jungmann (1773-1847), maker van een monumentaal Tsjechisch-Duits woordenboek, en de niet minder invloedrijke Slowaakse slavist en volkskundige Pavol J. Šafárik (Šafařík, 1795-1861). Het waren trouwens niet alleen Tsjechen en andere Slaven, die de handschriften zo verwelkomden. Ook de Duitse Romantici, Goethe voorop, bewonderden de kwaliteit ervan. Vele Duitsers in Bohemen verheugden zich eveneens oprecht in de plotse ontdekking van zulke prachtige taalkundige, literaire en historische monumenten in het Oudtsjechisch, de andere taal van het gemeenschappelijke vaderland. Menig schrijver of dichter, menig beeldende kunstenaar uit die tijd putte er inspiratie uit, of zijn moedertaal nu een Slavische taal was of niet.¹⁸

In het bijzonder Palacký stond op de bres voor een bepaalde interpretatie van de inhoud der handschriften, mede in verband met de historische verhouding tussen Tsjechen en Duitsers. Hij zag de strijd om de echtheid van de handschriften als een strijd om het wezen der Tsjechische geschiedenis. Het beeld dat hij van de vroegmiddeleeuwse historie van zijn vaderland schiep in zijn belangrijkste werk, *Die Geschichte von Böhmen*,¹⁹ was mede gebaseerd op de manuscripten, waaruit hij ook bij tijd en wijle treffende citaten bracht. Hij beschreef hier een samenleving waar sprake was van een Slavische oervorm van democratie in het kader van een uitgewerkt en stabiel politiek, juridisch en sociaal-economisch systeem. Daarin ontbraken bijvoorbeeld horigheid en feodalisme - dat waren kenmerken van de Germaanse maatschappij.²⁰ Deze en andere tegenstellingen tussen Duitsers en Tsjechen riep Palacký in zijn omstreeks 1846 aan de Tsjechische versie van zijn werk toegevoegde inleiding uit tot het fundament van de geschiedenis van zijn vaderland. Hij sprak van strijd tussen twee elementen, het Duitse en het Slavische, waarbij de Tsjechen sinds mensenheugenis voor progressiviteit - inclusief vrijheid, gelijkheid en broederschap - en beschaving stonden, maar de Duitsers voor het tegendeel. De Duitsers waren de oorlogszuchtige veroveraars geweest, historisch gezien op één lijn te stellen met volkeren als de Hunnen of de Turken, maar ook met de Romeinen: echte imperiumbouwers die bij hun expansie waren gestuit op het vredelievende, kinderlijk-naïeve, maar volstrekt democratische Slavische volk der Tsjechen, dat vervolgens ruw met het Duitse feodalistisch stelsel werd geconfronteerd.²¹

Palacký's visie van beschaafde Tsjechen en minder beschaafde Duitsers, van een confrontatie die in de Vroege Middeleeuwen begon en culmineerde in de tijd van de hussietenoorlogen van de vijftiende eeuw, bepaalde al snel binnen en buiten Bohemen het geschiedbeeld. Niet iedere vakhistoricus stemde er overigens mee in: al in de jaren dertig streed de Praagse geleerde Josef Leonhard Knoll er weliswaar met kracht, maar zonder veel succes tegen. Hij drong zelfs bij de regering in Wenen aan op een verbod van Palacký's grote boek, omdat het de Tsjechen tegen de Duitsers zou opzetten.²² Sommige plaatsen in het Königinhofer handschrift waren inderdaad zeer anti-Duits van toon, namelijk waar de strijd van de Tsjechen tegen de Duitse 'indringers' werd behandeld. Bohemistische Duitstaligen hadden wel de neiging deze uitvallen te vergoelijken als overblijfselen uit een ver en nog niet zo beschaafd verleden, maar sommige Tsjechen haalden ze met enige graagte naar voren. Mede hierdoor bleven de handschriften met hun beeld van het vroeg-middeleeuws verleden van Bohemen tientallen jaren lang een rol spelen in de steeds heviger wordende nationalistische conflicten.²³

Tot en met de revolutie van 1848 waren de Duitse liberalen in Bohemen overigens in het geheel niet genegen tegenover hun Tsjechische geestverwanten een Duits nationalisme van stal te halen. Integendeel: zij waren uit op samenwerking, gericht tegen het Habsburgse régime. Daarom konden zij in het politieke leven vóór 1848 uitweidingen omtrent de historisch bepaalde Duits-Tsjechische erfwijschap niet gebruiken.²⁴ Pas na 1848 werden de handschriften tezamen met Palacký's denkbeelden ook in de politiek tot twistappels verheven. Daar kwam bij de ontmaskering der handschriften als vals natuurlijk allengs een eind aan. Vervolgens moesten de Oudtsjechische grammatica, de literatuurgeschiedenis en de geschiedenis van de Vroege Middeleeuwen in allerlei opzichten worden herschreven. Deze afloop was misschien nog het droevigst voor de bewoners van het stadje Dvůr Králové nad Labem (Königinhof aan der Elbe), die bij jubilea van de vondst van hun handschrift grote feesten voor de hele natie hadden aangericht.²⁵

Duitsers tegen Tsjechen: al waren de handschriften dan vals en Palacký's geschiedbeeld dus achterhaald, de ermee samenhangende denkbeelden bleven springlevend. Zo klonken zij nog na in Masaryks eerste presidentiële boodschap aan de Nationale Vergadering te Praag op 22 december 1918. Daar zei het nieuwbakken staatshoofd van de Tsjechoslowaakse Republiek dat de Duitsers in het verleden als 'immigranten en kolonisten' het land waren binnengekomen. Het klonk vriendelijker dan Palacký's kenschets van de Duitsers als onderdrukkers en veroveraars, maar toen Masaryk in 1920 voor een tweede termijn als president moest worden beëdigd, verlieten Duitse parlementariërs onder verwijzing naar deze opmerking uit 1918 uit protest de zaal.²⁶

Het Boheemse staatsrecht

Bij hun streven naar meer politieke autonomie en tenslotte bij de formulering van hun verlangen naar soevereiniteit hanteerden de Tsjechen historische argumenten ontleend aan het Boheemse staatsrecht, dat van oudsher gegolden had in de landen van de Boheemse Kroon: Bohemen, Moravië en Silezië. Dit recht was echter moeilijk te omschrijven, terwijl er ook geenszins overeenstemming bestond over de vraag, of het nog wel gold. Na 1848 werd het op den duur een brandpunt van politiek gekrakeel, niet alleen tussen de Tsjechen en de centralistisch denkende regering in Wenen, maar ook in Bohemen zelf tussen Tsjechen en Duitsers.²⁷

Het Boheemse staatsrecht was niet overzichtelijk in een constitutie gecodificeerd, maar moest worden afgeleid uit een lange reeks privileges, door de heersers van het land sinds de Middeleeuwen aan hun onderdanen verleend, en uit belangrijke besluiten van de standenvergadering. Men kon dus om te beginnen over de inhoud van dit recht van mening verschillen, dan natuurlijk ook over de interpretatie ervan en tenslotte over de vraag van de geldigheid en, daarmee samenhangend, over de betekenis ervan voor het heden. Een heden, waarin niet zozeer historische rechten van een feodale maatschappij in het middelpunt van de belangstelling stonden, als wel moderne begrippen als mensenrechten, liberale vrijheden en de gelijkgerechtigheid der volkeren in het Habsburgse Rijk. Volgens één der meest vooraanstaande Tsjechische nationalistische politici rond de eeuwwisseling, Karel Kramár, regelde het Boheemse staatsrecht drie zaken: de verhouding tussen de landen van de kroon van St. Wenceslaus en de Habsburgse dynastie; de verhouding tussen Bohemen en andere landen, binnen én buiten het Habsburgse Rijk; wezen en werking van de Boheemse constitutie. Fundamenteel was hierbij de gedachte, dat de landen van de Boheemse Kroon ondeelbaar en soeverein waren.²⁸

Een groot deel van het debat concentreerde zich op de vraag van de geldigheid. In de loop der eeuwen hadden namelijk zeer belangrijke politieke veranderingen in Bohemen plaatsgegrepen, waarvan de wending van standenvrijheid naar Habsburgs absolutisme, in de loop van de Dertigjarige Oorlog voltrokken, wel een van de cruciaalste was: privileges waren ingetrokken, de macht van de standen was zeer gekortwiekt. Men kon zich ook afvragen wat het einde van de Habsburgers als keizers van het Heilige Roomse Rijk in 1806 en hun nieuwe keizerschap daarna - maar nu van Oostenrijk - had betekend voor het Boheemse staatsrecht, dat zo duidelijk in het oude Rijk verankerd was. Vast stond, dat de keizers tot 1848 de op dat moment geldende privileges bij hun kroning tot koning van Bohemen steeds hadden bezworen, maar hoe was de verhouding tussen de werking van die privileges en de absolutistische wil van de keizer?²⁹

Vóór het revolutiejaar 1848 waren het in de eerste plaats de machtigste

aristocratenfamilies - Thun, Clam-Martinic, Schwarzenberg, Silva-Tarouca, Colloredo, Liechtenstein, om er enkele te noemen - die naar het Boheemse staatsrecht als geldend recht verwezen teneinde via een landdag met versterkte macht voor de hoge, landbezittende adel hun eigen belangen veilig te stellen. Zij opereerden in commissies van de landdag die in 1847 met een belangrijk rapport kwam, dat overigens niet zonder de hulp van historici geschreven had kunnen worden. Palacký was in die tijd de officiële geschiedschrijver van de Boheemse standen en tot zijn taken behoorde onder meer het geven van adviezen over constitutionele kwesties. Het rapport leidde tot een verklaring van de landdag over de 'Stabilität der ständischen Verfassung Böhmens', waarin werd betoogd dat de privileges die Ferdinand I bij zijn kroning in 1836 had bevestigd, het historische Boheemse staatsrecht vormden, een recht dat het fundament moest zijn voor - veel - meer politieke autonomie van Bohemen in het Habsburgse Rijk dan in feite het geval was. Dit recht hoefde daarvoor niet eens te worden hersteld, want het was nooit verlorengegaan, was hier de boodschap.³⁰

In en na 1848 won de idee van het Boheems staatsrecht ook buiten de kringen van de hoge adel en de goeude burgerij aanhangers. Het werd nu een slagzin die het verlangen naar bestuurlijke en politieke autonomie dekte, een verwijzing naar een eerbiedwaardig historisch fundament voor dit verlangen - eerbiedwaardiger misschien dan die nieuwerwetse, niet ongevaarlijke, want met de Verlichting en de Franse Revolutie verbonden, denkbeelden omtrent liberale vrijheden en mensenrechten, die ook zo goed als grondslag voor de opbloei van het nationalisme konden dienen. Gedurende het tijdperk van het neo-absolutisme (1848-1860) en direct daarna werd het Boheemse staatsrecht door Tsjechische nationalisten meer en meer uitgeroepen tot de basis van een staatsrechtelijk program voor de toekomst, uiteraard met verwijzingen naar de rol van het koninkrijk Bohemen in de geschiedenis. Steeds weer beklemtoonden zij dat Bohemen staatsrechtshistorisch gezien los van Oostenrijk gezien kon en moest worden. 'Wir waren vor Österreich da, wir werden es auch nach ihm sein' werd de beroemdste zin uit Palacký's pamflet *Österreichs Staatsidee* uit 1865-'66, waar hij het denkbeeld van de omvorming van het Habsburgse Rijk tot een statenbond propageerde en voor wat betreft zijn vaderland naar het belang van het Boheemse staatsrecht verwees.³¹

Meer en meer werd gedurende de jaren zestig dit denkbeeld opgeëist door Tsjechische nationalisten, die in die tijd een radicalere koers gingen varen en zeer aan aanhang wonden bij grote delen van de bevolking. De *Ausgleich* met Hongarije (1867) was hun een doorn in het oog; de decemberconstitutie van hetzelfde jaar beloofde weliswaar een zekere gelijkgerechtigdheid der volkeren in het Rijk en kon misschien leiden tot een zekere mate van culturele autonomie, maar politieke zelfstandigheid leek verder weg dan ooit. De overbrenging van de kroon van St.

Wenceslaus uit Wenen naar Praag (1867) leidde tot grote manifestaties van Tsjechisch nationalisme tegen de constitutie, die een Hongaars-Oostenrijkse dubbelmonarchie toestond, maar geen ruimte wilde maken voor de eisen van de Tsjechen. Hoezeer de gemoederen verhit waren, blijkt wel uit het feit dat er zowel in het Weense parlement als in de Boheemse landdag werd gedebatteerd over de echtheid van deze kroon. Bovendien werden er jarenlang overal in het land bijeenkomsten in de open lucht georganiseerd (de zogenaamde 'tábory', letterlijk 'kampen') waarop steeds een eigen Tsjechische staat op basis van het historische staatsrecht werd geist. Tevergeefs werd er in verschillende politieke organen gestreden voor erkenning van dit recht door keizer Franz Joseph, die zich dan ook als koning van Bohemen zou moeten laten kronen. Smetana had zijn opera 'Libuše' al voor de kroning gecomponeerd. Zover is het echter nooit gekomen: in Wenen noch Boedapest had men na 1867 enige behoefte aan omvorming van de dubbelmonarchie tot een 'trialistische' staat, waar de Tsjechen als derde partij op basis van hun historische rechten politieke zelfstandigheid zouden bezitten.³²

De strijd voor het Boheemse staatsrecht als program raakte niet alleen de verhouding tot de regering in Wenen, maar ook die tussen Tsjechen en Duitsers. Steeds nauwer werd de band aangehaald tussen dit historische recht en politieke eisen van het Tsjechische deel van de bevolking, tot verdriet van de Duitsers. Toen een Tsjechische afgevaardigde eens in het Weense parlement pleitte voor de geldigheid van dit recht in het politieke bestel van die dagen, wees een Duits parlements lid er fijntjes op, dat de Tsjechische burgers in dat geval maar heel weinig invloed op de politiek zouden kunnen uitoefenen: 'Sie wären nur vertreten [...] durch Prälaten, Grafen und Barone; enige wenige Vertreter der Städte würden nahe an der Tür des Landtagssaales eine sehr bescheidene Stellung einnehmen'.³³

Het was beslist geen toeval, dat juist in de jaren zestig de 'Verein für die Geschichte der Deutschen in Böhmen' werd opgericht, waarin vanaf het begin fel tegen het Boheemse staatsrecht als sleutel tot Tsjechische politieke ambities werd geageerd. Duitse vak- en amateurhistorici poogden daar tezamen een tegenwicht tegen de Tsjechische geschiedschrijving te bieden, die zij niet zelden als eenzijdig en anti-Duits ervoeren. De leidende figuur in de vereniging, de historicus Karl Adolf Konstantin von Höfler (1811-1897), ontvouwde bij de oprichting een program, waarin de nadruk lag op het verschaffen van een wetenschappelijk fundament voor de nationale rechten der Duitsers, die immers even stevig als de Tsjechische aanspraken in de geschiedenis gegrondvest moesten zijn.³⁴ Ludwig Schlesinger (1838-1899), die in 1869 een in opdracht van de vereniging geschreven geschiedenis van Bohemen publiceerde, wees het Boheemse staatsrecht als politieke factor af, omdat het de rechten van de Duitse minderheid zeker zou schaden. Liberalen als hij achtten deze beter gewaarborgd in het Weense parle-

ment, ook al werkte dat nog zo gebrekkig, dan in een Boheemse landdag waarin het Boheemse staatsrecht het leidend beginsel zou zijn.³⁵

Ook Duitse rechtshistorici deden hun best het Boheemse staatsrecht inhoudelijk en wat geldigheid betreft te ondergraven. Zij schreven hun polemische werken in de jaren negentig en daarna, toen het concept in het politieke leven al goeddeels was beroofd van zijn (rechts)historische inhoud, maar een grote rol speelde als leus van die Tsjechen, die een soevereine - of zo soeverein mogelijke - staat eisten. In deze tijd werd de inhoud ervan volstrekt in het midden gelaten, zodat de merkwaardige situatie ontstond dat de leus wel intensief werd gebruikt in het politieke program van de sinds 1874 bestaande partij der Jongtsjechen, zonder dat duidelijk werd waar zij eigenlijk voor stond. De journalist Julius Grégr (1831-1896), leider der Jongtsjechen, schijnt eens verzucht te hebben dat het een vergissing was geweest een politiek program te baseren op het Boheemse staatsrecht, dat 'niemand ter wereld begreep, wijzelf ook niet'.³⁶

Wel werd - vooral sinds hun partijdag in 1894 - duidelijk wat deze Jongtsjechen nastreefden: de grootst mogelijke autonomie voor het ondeelbare koninkrijk Bohemen - waar de Tsjechische meerderheid automatisch meer te zeggen zou krijgen dan de Duitse minderheid, en Tsjechisch dus ook de staatstaal zou zijn. De term 'Boheems staatsrecht' maakte meer dan ooit bij beide partijen de emoties los, omdat zij nu ook werd geassocieerd met de zeer hevige taalstrijd, die in de jaren negentig een hoogtepunt bereikte.³⁷

Dat de Tsjechische sociaaldemocraten niets van de term noch van het begrip moesten hebben, droeg slechts bij tot de onrust. Zij werden weldra van verraad van de natie beschuldigd, omdat zij zich op de Brünner partijdag - van de op dat moment nog de gehele dubbelmonarchie omvattende sociaaldemocratische partij - hadden aangesloten bij het aldaar ontworpen nationaliteitenprogram, waarbij geen sprake was van een politieke rol van historische grenzen of dito rechten bij de voorgestelde federalisering van het Habsburgse rijk. Om geen stemmen te verliezen, gingen de Tsjechische sociaaldemocraten ertoe over een eigen program van politieke autonomie uit te werken, zich af te scheiden van de 'gesamtösterreichische' partij (1911), en zelfs in het parlement te Wenen samen te werken met die nationalistische partijen die het Boheemse staatsrecht wel hoog in het vaandel hadden.³⁸

Het einde van het concept kwam in de laatste fase van het streven naar soevereiniteit, tijdens de Eerste Wereldoorlog. Slechts de partij der Oudtsjechen - eens de bakermat van het Boheems patriotisme onder aanvoering van de hoge adel, nu ineengeslonken tot een klein hoopje - verdedigde het nog enige tijd, totdat ook zij zich gewonnen gaven aan Masaryk, die een natuurrechtelijke grondslag der soevereiniteit propageerde en niet repte van het Boheemse staatsrecht. Niet kon reppen, trouwens, daar hij spoedig de idee van de samenvoeging van Bohemen en

Moravië met Slowakije tot een nieuwe staat omarmde. Slowakije was tot 1918 staatsrechtelijk een deel van Hongarije, en had rechtshistorisch gezien bitter weinig te maken met de landen van de Boheemse Kroon. Beklemtuning van het zelfbestemmingsrecht der volkeren en van taalkundige en cultuurhistorische bindingen tussen Bohemen en Slowakije sneed hier voor Masaryk meer hout. Het baart echter geen verwondering dat het Boheemse staatsrecht toch nog geruime tijd bleef rondspoken op het toneel, waarbij soms sprake was van een grote verwarring tussen 'historische' en 'natuurlijke' grenzen der naties, tussen 'historische' en 'natuurlijke' rechten der volkeren.³⁹

Geschiedenis, nationalisme en de waarheid

Zoals uit het bovenstaande kan worden afgeleid, waren Boheemse historici, Duitsers zowel als Tsjechen, zich immer bewust van het belang van hun werk voor het nationaal besef van hun bevolkingsgroep. Het zou echter een vergissing zijn te menen dat al die geleerden zich zonder meer in dienst van het nationalisme of zelfs van de politiek stelden. Er waren uiteraard historici die een rol in de politiek speelden: Palacký is aan Tsjechische zijde het grote voorbeeld, aan Duitse zijde Adolf Bachmann (1849-1914),⁴⁰ en zo waren er meer. De meesten echter sleten hun leven in de wereld van universiteiten en archieven, en de mate waarin zij zich met de vruchten van hun arbeid direct tot het grote publiek wendden, was zeer verschillend. Ook de manier waarop zij dat deden, vertoonde een grote diversiteit. Het is dus moeilijk 'de' Boheemse historici van de negentiende eeuw in dit opzicht over één kam te scheren. Toch is het nuttig te besluiten met enige opmerkingen over de verhouding tussen geschiedbeoefening en nationalisme en daarbij de gestalten van enkele historici te belichten.

Václav Vladivoj Tomek (1818-1905), befaamd om zijn nog steeds bruikbare geschiedenis van Praag, vormde in zijn wijze van geschiedbeoefening een contrast met Palacký. Hoewel geenszins a-politiek (hij was een conservatieve Oudtsjech en had enige tijd zitting in het Weense parlement), hield hij in zijn geschriften vast aan een streng objectiverende toon en zag er ook niet tegenop geliefde Slavische historische mythen te bestrijden. Zeer bewust stelde hij zijn werk niet in dienst van een versterking van het nationaal besef der natie, maar uitsluitend van het zoeken naar de historische waarheid, die hij als echte positivist hoopte te kunnen kennen. Dit gebrek aan nationale hartstocht is Tomek tot diep in de twintigste eeuw zeer kwalijk genomen. Het verbindt hem met een latere grote vakgenoot, Jaroslav Goll (1846-1929), die bovendien veel meer dan Tomek school maakte en in zijn werk aansluiting vond bij de moderne ontwikkelingen in de geschiedwetenschap in de rest van Europa. Golls strijd voor een objectieve, door strikt wetenschappelijke

principes geleide beoefening van het vak bracht hem en zijn leerling Josef Pekar in conflict met diegenen, die nog steeds in het voetspoor van Palacký ijverden voor een nationale geschiedenis die in de eerste plaats dienstbaar moest zijn aan ontwikkeling en opvoeding der natie. Het bekendste aspect van dit conflict is wel de polemiek tussen Pekar en Masaryk aan het einde van de jaren negentig. Daar botsten de geïdealiseerde visie van de filosoof Masaryk op de Tsjechische geschiedenis en het kritisch-wetenschappelijke beeld van de historicus Pekar op elkaar. Masaryks opvattingen over humaniteit en redelijkheid als drijvende kracht achter de Tsjechische geschiedenis, over de voorbeeldfunctie daarvan voor andere volkeren, en over de directe lijn die zou lopen van Hus en zijn volgelingen via Comenius naar de patriotten en nationalisten van de achttiende en negentiende eeuw, kon geen stand houden tegen Pekar's fundamentele kritiek. 'Onwetenschappelijk', 'onmethodisch' waren de verwijten die Pekar Masaryk naar het hoofd slingerde - om ze trouwens als boemerangs, in ongeveer dezelfde bewoordingen, weer terug te krijgen. De strijd bleef onbeslist. Masaryk bleef bij het grote publiek succes hebben met zijn romantisch-nationalistische visie op de Tsjechische geschiedenis, Pekar werd de leermeester van een groep uitmuntende historici, die op hun manier de eisen van de natie met die van de wetenschap zouden trachten te verenigen.⁴¹

De opvattingen van een andere grote historicus, Anton Gindely (1829-1892), konden evenmin op algemene instemming van een nationalistisch denkend publiek rekenen. Gindely beschouwde de geschiedenis van Bohemen niet in de eerste plaats op zichzelf, maar plaatste deze tegen een Europese achtergrond en nam daarmee een 'bovenationale' positie in die niet iedereen beviel. Zijn leven werd bovendien gecompliceerd door zijn etnisch zeer gemengde afkomst, die leidde tot dat typisch Middeneuropese verschijnsel der verscheurde loyaliteit. In Gindely's geval brak hem dat op bij de deling der Praagse universiteit (1882): hij koos voor de Duitse, en haalde zich daarmee de haat van zijn Tsjechische collega's op de hals. Niet ten onrechte wordt hij gekenschetst als een van die 'laatste Oostenrijkers', die wel iets met het Boheems patriottisme konden aanvangen - zolang dat in een acceptatie van het Habsburgse Rijk bleef ingebed - maar niets met de manifestaties van Tsjechisch of Duits nationalisme.⁴²

In de kringen der Duitse historici zijn vergelijkbare ontwikkelingen aan te treffen. Met de verwetenschappelijking van het vak werd de gedachte, dat geschiedbeoefening in de eerste plaats de nationale zaak moest dienen, allens minder gangbaar. Wel is opmerkelijk, dat de Duitse historici zich vaak door de Tsjechen in een defensieve positie gedrongen voelden en dienovereenkomstig reageerden. Hier werd voelbaar, dat de Tsjechen veel eerder dan de Duitsers succes hadden geboekt met het organiseren van op nationalistische leest geschoeide

sociaal-culturele en wetenschappelijke instellingen. De Duitse geschiedschrijving bloeide na 1862 op onder de aegis van de reeds vermelde 'Verein für die Geschichte der Deutschen in Böhmen': talrijke bronnenpublicaties en vooral sociaal- en cultuurhistorisch gerichte studies verschenen. Bovendien gaf de vereniging in 1866 de jonge historicus Ludwig Schlesinger opdracht een tegenhanger van Palacký's grote geschiedenis van Bohemen te schrijven. Schlesinger bleek het in zijn handboek echter eens te zijn met Palacký's uitgangspunt van de Duits-Tsjechische ervijandschap, al gaf hij andere oorzaken ervoor aan. Vanaf het verschijnen van dit boek in 1869 namen de Duitse historische handboeken steeds hun uitgangspunt in een tweeledige benadering van de geschiedenis van Bohemen: de lotgevallen van de twee bevolkingsgroepen werden naast elkaar beschreven. De nationale strijd had zo de inhoud van deze handboeken definitief kleur gegeven en werd bij een enkele Duitse historicus zelf tot thema: zo zocht Bertold Bretholz tot in de Vroege Middeleeuwen naar de wortels van het nationalisme der beide bevolkingsgroepen. De belangrijkste Duitse historicus rond de eeuwwisseling was ongetwijfeld de reeds genoemde Adolf Bachmann, die in zijn handboek over de middeleeuwse Boheemse geschiedenis een kritisch-wetenschappelijke benadering paarde aan zijn overtuiging, dat hier sprake was van een voortdurende strijd tussen Tsjechen en Duitsers - zozeer had Palacký ook onder zijn Duitse vakgenoten school gemaakt.⁴³

Ook al waren de vakhistorici in de tweede helft van de negentiende eeuw meer en meer het pad der zuivere wetenschap opgegaan, in het publieke debat tussen de beide bevolkingsgroepen gold het aan de loop der geschiedenis ontleende argument onverminderd als waardevol. In het bijzonder vanaf 1897, het moment van de taalverordeningen van minister-president Kazimierz Badeni die niet alleen Bohemen, maar de hele Habsburgse monarchie in een crisis stortten, werden er steeds weer historische naast demografische, sociaal-politieke en economische argumenten in de taalstrijd naar voren gebracht. En zodra de politieke problemen op straat werden uitgevochten - hetgeen rond de eeuwwisseling geregeld gebeurde - waren de verwijzingen naar de geschiedenis in liederen, vlaggen en dergelijke niet mis te verstaan. In de zomer van 1912 werd de inwijding van een monument voor Palacký op de kade van de Moldau te Praag het brandpunt voor knokpartijen, waarin Tsjechische en Duitse studenten van de gedeelde universiteit vooraan stonden. Ongetwijfeld hadden zij tijdens het straatvechten geen tijd zich serieus te onderhouden over de mérites van de ene of andere opvatting omtrent de geschiedenis van hun aller vaderland. Clio en haar waarheid moeten zich verschrikt hebben teruggetrokken.⁴⁴ Het zou echter geenszins de laatste keer zijn, dat de geschiedenis en de geschiedbeoefening de gemoederen in het land zo hoog zouden opzwepen. Maar het wedervaren van de muze tijdens de eerste Tsjechoslowaakse

Republiek, de Duitse bezetting en de tijd na de Tweede Wereldoorlog is een onderwerp, dat in een ander bestek dan het negentiende-eeuwse nationalisme moet worden behandeld.

Noten

1. F. Lützow, *Bohemia. An historical sketch* (Londen 1896) xvi.
2. Lützow was enige jaren kanselier van de Oostenrijkse ambassade in Londen geweest en publiceerde werken in het Engels die de publieke opinie in Groot-Brittannië omtrent het Boheemse nationalisme hebben beïnvloed. Zie: J.V. Polišenský, *Britain and Czechoslovakia* (Praag 1966) 63-65.
3. De literatuur over de verhouding tussen Tsjechen en Duitsers in Bohemen is even controvers als uitvoerig. Zie de beknopte bibliografie in J.K. Hoensch, *Geschichte Böhmens von der slavischen Landnahme bis ins 20. Jahrhundert* (München 1987) 524-525.
4. R.A. Kann, 'Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848-1918. Eine Zusammenfassung', in: A. Wandruszka en P. Urbanitsch, ed., *Die Habsburgermonarchie 1848-1918 III/2 Die Völker des Reiches, 1304-1338*; D. Deletant en H. Hanak, ed., *Historians as nation-builders. Central and South-East Europe* (Londen 1988).
5. Deze gedachtengang is geïnspireerd door M.I. Finley, 'Myth, Memory and History', in zijn: *The use and abuse of history* (paperback ed.; Londen 1990) 11-33.
6. G.G. Iggers, *Neue Geschichtswissenschaft* (München 1978) 35-39.
7. Een goede inleiding is F. Prinz, 'Das kulturelle Leben (1867-1939) vom österreichisch-ungarischen Ausgleich bis zum Ende der ersten Tschechoslowakischen Republik', in: K. Bosl, ed., *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder* 4 (Stuttgart 1970) 151-235; zie voorts: R.G. Plaschka, *Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschechen* (Graz en Keulen 1955); F. Seibt, 'Der Nationalitätenkampf im Spiegel der sudetendeutschen Geschichtsschreibung 1848-1938', *Stifter-Jahrbuch* 6 (1959) 18-38; F. Seibt, ed., *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern* (München en Wenen 1984); K. Kazbunda, *Stolice dějin na pražské universitě. Od obnovení stolice dějin do rozdělení university (1776-1882)* (Praag 1964) kon ik niet raadplegen.
8. W. Schamschula, *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben (1740-1800)* (München 1973); E. Lemberg, *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen* (Reichenberg 1932) en *Wege und Wandlungen des Nationalbewußtseins* (Münster 1934).
9. K. Bittner, 'Herder und die Tschechen', *Geist der Zeit* 17 (1939) 227-238, 426-431.
10. G. Hanke, 'Das Zeitalter des Zentralismus (1740-1848)' in: K. Bosl, ed., *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder* 2 (Stuttgart 1974) 552-562; Hoensch, *Geschichte Böhmens*, 316-328; E. Winter, P. Funk en J. Berg, *Bernard Bolzano. Ein Denker und Erzieher im österreichischen Vormärz* (Wenen 1967).

11. Zelf heb ik omstreeks 1970 in deze zin nog een gesprek gevoerd met de vooraanstaande Praagse cultuur- en kunsthistoricus Hugo Rokyta.
12. J. Havránek, 'The development of Czech nationalism', *Austrian History Yearbook* 3 (1967) 223-260; J. Mühlberger, *Zwei Völker in Böhmen. Beitrag zu einer nationalen, historischen und geistesgeschichtlichen Strukturanalyse* (München 1973); E. Wiskemann, *Czechs and Germans. A study of the struggle in the historic provinces of Bohemia and Moravia* (Londen etc. 1938) 11-50.
13. J. Petráň e.a., *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století* (Praag 1990).
14. Hoensch, *Geschichte Böhmens*, 317-318.
15. J. Hemmerle, 'Die tschechische Wiedergeburt und die Fälschungen nationaler Sprachdenkmäler', *Stifter-Jahrbuch* 7 (1962) 51-82; K. Bosl, 'Deutsche romantisch-liberale Geschichtsauffassung und "Slawische Legende"', in zijn: *Böhmen und seine Nachbarn. Gesellschaft, Politik und Kultur in Mitteleuropa* (München 1976) 212-250.
16. Hemmerle, 'Die tschechische Wiedergeburt', 63-76; Plaschka, *Von Palacký bis Pekař*, 47-50.
17. E. Schmidt-Hartmann, *Thomas G. Masaryk's realism. Origins of a Czech political concept* (München 1984).
18. Hemmerle, 'Die tschechische Wiedergeburt'.
19. Sinds 1836 in het Duits, na 1848 als *Dějiny národu Českého* in het Tsjechisch verschenen: J.F. Zacek, *Palacký. The historian as scholar and nationalist* (Den Haag en Parijs 1970) 55-74.
20. In het tweede en derde boek van zijn *Dějiny národu Českého*. Zie ook Plaschka, *Von Palacký bis Pekař*, 15-18.
21. Eerste boek, Hoofdstuk I: 'Úvod, o dějinách českých' (Inleiding, over de Tsjechische geschiedenis); zie ook Plaschka, *Von Palacký bis Pekař*, 15-18 en Hemmerle, 'Die tschechische Wiedergeburt', 65-66.
22. Zacek, *Palacký*, 67-68; Seibt, 'Der Nationalitätenkampf', 20-21.
23. Hemmerle, 'Die tschechische Wiedergeburt', 59-60, 63.
24. F.L. Loewenheim, 'German liberals and the Czech renaissance', in: *The Czech renaissance of the nineteenth century. Essays presented to Otakar Odložilík in honour of his seventieth birthday* (Toronto 1970) 146-175.
25. Hemmerle, 'Die tschechische Wiedergeburt', 69-77; Plaschka, *Von Palacký bis Pekař*, 49.
26. K. Lisecký, 'Die Entwicklung des deutsch-tschechischen Verhältnisses in tschechischer Sicht', in: *Beiträge zum deutsch-tschechischen Verhältnis im 19. und 20. Jahrhundert* (München 1967) 81.
27. E. Birke en K. Oberdorffer, ed., *Das böhmische Staatsrecht in den deutsch-tschechischen Auseinandersetzungen des 19. und 20. Jahrhunderts* (Marburg 1960).
28. R.G. Plaschka, 'Das böhmische Staatsrecht in tschechischer Sicht', in: Birke en Oberdorffer, ed., *Das böhmische Staatsrecht*, 1-14; M.E.H.N. Mout, *Het gezicht der vrijheid* (Leiden 1991) 8-13.
29. Hoensch, *Geschichte Böhmens*, passim.

30. Ibidem, 315-316; Zacek, *Palacký*, 24.
31. F. Palacký, *Österreichs Staatsidee* (Praag 1866; repr. Wenen 1974). Tsjechische versie: *Idea státu rakouského* (Praag 1865). V. Urfus, 'Český státoprávní program na rozhraní let 1860-1861 a jeho ideologové složky', *Právněhistorické studie* 8 (1962) 127-172 kon ik niet raadplegen.
32. Hoensch, *Geschichte Böhmens*, 360-370; H. Slapnicka, 'Die Stellungnahme des Deutschtums der Sudetenländer zum "Historischen Staatsrecht"', in: Birke en Oberdorffer, ed., *Das böhmische Staatsrecht*, 15-41.
33. Slapnicka, 'Die Stellungnahme', 20 en passim.
34. K. Oberdorffer, 'Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen 1862-1938', *Bohemia-Jahrbuch* 3 (1962) 9-29; Slapnicka, 'Die Stellungnahme', 20.
35. Slapnicka, 'Die Stellungnahme', 17.
36. Ibidem, 19-27.
37. Hoensch, *Geschichte Böhmens*, 373-375, 392-396.
38. Ibidem, 386-388.
39. K. Rabl, "'Historisches Staatsrecht" und Selbstbestimmungsrecht bei der Staatsgründung der Tschechoslowakei 1918/1919', in: Birke en Oberdorffer, ed., *Das böhmische Staatsrecht*, 79-99. Masaryks visie op de geschiedenis van zijn vaderland is goed af te leiden uit T.G. Masaryk, *The Meaning of Czech History*. Ed. R. Wellek, vert. P. Kussi (Chapel Hill 1974).
40. H. Bachmann, *Adolf Bachmann, ein österreichischer Historiker und Politiker* (München 1962).
41. Plaschka, *Von Palacký bis Pekar*.
42. Ibidem, 35-44.
43. Oberdorffer, 'Der Verein'; Seibt, 'Der Nationalitätenkampf', 22-26.
44. Hoensch, *Geschichte Böhmens*, 392-405.